

Національний університет харчових технологій

Науково-технічна бібліотека

Відділ інформаційно-аналітичної та довідково-бібліографічної роботи

Козацька доба в історії України

Дайджест

Київ 2016

Козацька доба в історії України : дайджест. Вип. 5 / [уклад. О. В. Олабоді] ;
Нац. ун-т харч. технологій. Наук.-техн. б-ка. – Київ, 2016. – 16 с.

Дайджест «**Козацька доба в історії України**» підготовлений на основі
видань з фонду бібліотеки: книг, монографій та статті з науково-популярного
часопису України та інтернет-видань з історії України козацької доби.

Від упорядника

Одним із найбільш стійких уявлень у структурі національної пам'яті нації, є пам'ять про період найвищого злету та процвітання України. В пам'яті українського народу таким часом є Доба козащини. Українське козацтво було провідною суспільною силою в боротьбі за національне визволення України. Діяльність козаків торкалася всіх сфер життя українського народу: вони боронили українські землі, освоювали південні степи, підтримували українську культуру і православну церкву, брали участь в антифеодальних виступах, зробили головний внесок у визволення України з під влади Речі Посполитої. Козаки створили Запорозьку Січ, яка стала важливим етапом у формуванні української державності.

Дайджест "Козацька доба в історії України" є продовженням серії «Історія науки в особах». Метою цього дайджесту є ознайомлення наукових працівників, викладачів, аспірантів і студентів університету з виданнями фонду науково-технічної бібліотеки, які розповідають про історію України, про козацьку епоху, яка надзвичайно багата подіями і героями.

Житіє святого праведного Петра Калнишевського, останнього кошового Запорізької Січі

Святий праведний Петро Калнишевський народився в день пам'яті первоверховних апостолів Петра і Павла, 29 червня 1691 року. Його малою Батьківщиною стала Лівобережна Україна, тодішне прикордоння між Московщиною і Річчю Посполитою, село Пустовійтівка (тепер Роменського району Сумської області). Він був найстаршим, але не єдиним, сином у родині Івана Калнишевського. Рід Калнишевських досить великий. В ньому були і священнослужителі. Так за метричними книгами 1771 року священиком Миколаївської церкви містечка Смілого значиться брат Петра – Семен Калнишевський. Перші докладні відомості про угодника Божого Петра датуються 1754 роком, коли йому вже було майже 50 років від народження. Зі скупих архівних даних дізнаємося, що святий Петро був освіченою, як на той час, людиною. Мав великий потяг до книг: не лише любив читати, але витрачав чималі кошти на оздоблення книжок. Свого часу Петро Калнишевський замовив архимандритові Новоспаського монастиря у Москві книжок на суму більш ніж на 30 крб. Серед найкоштовніших скарбів мав Євангеліє вартістю тисяча карбованців. На його оздобу золотом, сріблом та коштовним камінням святий праведний Петро витратив ще 500 крб. Петро Калнишевський запрошує на Січ золотарів, щоб зробити коштовний оклад для трьох книг. Зрештою, він випишує з Санкт-Петербурга газети. Усе це дає підстави вважати, що останній кошовий отаман нашої нездоланної вольниці був розумною й освіченою людиною. Ці факти остаточно заперечують твердження деяких дослідників про його неграмотність. Вперше праведний Петро Калнишевський очолив Запорозьку Січ у 1762 році та пробув на цій посаді менше року. У вересні 1762 року він, разом з військовим січовим писарем Іваном Глобою, зустрівся у Москві з царицею Катериною II. Відтоді, мабуть, праведник Божий не впав у око імператриці, бо з посади кошового отамана його на деякий час усунули. Ще у 1753 – 1756 роках царський уряд скасував вибори на Січі. З тих пір кошового та інших січових керівників обирали, як правило, не на загальних військових радах, як це було раніше, а на так званих сходах старшини, доступ на які був обмежений та де, здебільшого, затверджували рекомендовані царицею та її представниками кандидатури. Але подібні царські зазіхання на Запорозьку вольницю козаки досить часто ігнорували та обирали на керівні посади найдостойніших і найавторитетніших. Одним з таких обранців козацької громади був Петро Калнишевський, який у січні 1765 року, всупереч царської волі, знову став кошовим отаманом. Свідченням цього була справа про самовільне обрання козаками отаманом Коша Запорозької Січі Калнишевського, яку розпочато 12 лютого та закрито 16

березня 1765 року. Впродовж місяця спеціальна слідча комісія з Санкт-Петербурга розслідувала цей, нібито «свавільний», вчинок запорожців.

З огляду на майбутню війну з Османською імперією, в якій українському козацтву відводилась чи не головна роль, імператриця Катерина II погодилася з обранням Петра Калнишевського кошовим отаманом, притримавши свій гнів на майбутнє. Цариця мусила визнати його безсумнівний авторитет серед козацтва. Відтак угодник Божий вдруге став кошовим і пробув на цій посаді аж до зруйнування Січі, тобто десять років поспіль – «чого з роду-віку не бувало». Ще змалку запалало серце Петра любов'ю до запорозької вольниці. Недаремно на його предківщині, в селі Пустовійтівці, жив переказ про те, що Калнишевський прийшов на Січ восьмирічним хлопцем. Нібито він був сином козацької вдови Агафії. Маленький Петрик пас худобу за селом, коли зустрів запорожців, а ті дали хлопцю запашної козацької люльки і він, відчувши дух козацької вольниці, подався з ними на Запорожжя. Підрісши, він пройшов шлях від козацької джури до запорозького старшини. Православна віра завжди надихала козацтво на боротьбу за свободу – безцінний Божий дар кожній людині та кожному народові. Духовною основою усіх козацьких подвигів була православна віра і Церква, яку запорожці боронили від утисків іновірців. Фундаторами переважної більшості храмів і монастирів України XVII – XVIII століть були гетьмани, полковники, станове козацтво, яке зробило помітний внесок у нашу духовну культуру. До цієї верстви належав і останній кошовий Запорозької Січі – Петро Калнишевський – який був надзвичайно побожною людиною. За життя він приватним коштом спорудив з десяток церков на Роменщині, у Києві, на Запорожжі. При кожній з 16-ти церков, що діяли на землях Вольностей Війська Запорозького, було влаштовано церковно-парафіяльні та підвищеного типу школи. При храмах були шпиталі для німечин, старих і хворих, яких утримували коштом святого праведника. Він ділом виконував заповідь Христову: «Блаженні милостиві, бо вони помилувані будуть» (Мф. 5: 7). До сьогодні у Роменському краєзнавчому музеї зберігається чимало святинь, пов'язаних з ім'ям угодника Божого Петра. Зокрема Євангеліє, яке Калнишевський подарував церкві рідного села Пустовійтівка. Виготовив його київський майстер Іван Ранич. Цей витвір книжкового мистецтва обійшовся кошовому отаманові у 600 крб. І хоча подібні речі неможливо оцінити у грошовому еквіваленті, зазначимо для порівняння, що в ті часи за коня правили не більше п'яти карбованців. У самому селі, на малій своїй батьківщині, праведник збудував храм на честь Святої Тройці. Ці факти красномовно свідчать про щиросердну жертвну любов праведника до Господа. Коштом Петра Калнишевського збудовано величну дерев'яну Покровську церкву в Ромнах, яку було урочисто освячено 1770 року. Чимало подібних храмів згодом було перебудовано. Спочатку 1803 року Святійшим Урядуючий Синод заборонив будівництво рублених церков українського типу. Довершила справу боротьби з українським архітектурним стилем комуно-більшовицька влада, яка майже докорінно винищила шедеври українського храмового козацького бароко. Так потужна імперія руйнувала вияв самобутньої народної любові – любові до свого краю та до Творця усього світу.

Україна через своє геополітичне становище в ті часи перебувала у фатальному трикутнику експансіоністських зазіхань – Московії, Речі Посполитої та султанської Турецької імперії з її васалом – Кримським ханством, які постійно воювали за володіння бодай частиною українських земель. І це, певною мірою, визначило поведінку Богдана Хмельницького, внутрішні негативні реалії Руїни середини XVII ст., державницький крок Івана Мазепи, сміливий виступ Павла Полуботка. Але, на превеликий жаль, невідворотно насувалися найтяжчі для українського народу випробування. 1764 року імператриця Катерина II своїм ненависним указом зліквідувала гетьманство. Настав злочасний для козацької вольниці 1775 рік. Праведник Божий, кошовий отаман Петро Калнишевський, ніби передчував грядущу грозу. У ці найтяжчі часи випробувань, як і протягом всього життя, його скеровували незмінні чесноти: любов до Батьківщини, до православної віри, та до святої Церкви. На початку червня 1775 року величезне військо під командуванням генерал-поручика Петра Текелія рушило на Запорозьку Січ. В ніч на 4 червня 1775 року сотисячна царська армія оточила Січ – невелике містечко, з однією церквою, 38-ма будівлями, 5-ма козацькими майстровими і торговими будинками. Момент руйнації було вибрано дуже вдало. На той час у Січі перебувало лише декілька сотень людей, решта козаків знаходилася на паланках, промислах, по городах. Сили були надто нерівні, але козаки вирішили до останнього боронити свою Запорозьку вольницю. Про що думав тоді 84-річний кошовий отаман Петро Калнишевський? Він розумів приреченість будь-якого опору. Сотня москалів на одного запорожця – це буде безглузде кровопролиття з наступним кривавим масовим терором. Подібне Україна пам'ятала ще з часів листопада 1708 року, коли російські війська під керівництвом О. Меншикова вщент зруйнували Батурин і вирізали його мирне населення. Будучи до глибини душі православним, праведний Петро Калнишевський не хотів пролиття одновірної крові, адже перед очима, аж за обрій, стояли такі ж самі православні солдати – заручники в очах ненаситної імперської політики. Проте козаки рвалися в бій: «А позволь, позволь, пане кошовий, нам на башти стати. Та не дозволиш з тесаками – позволь з кулаками... Ой крикнув же та Калниш кошовий, на Покровській дзвіниці: – Ой кидайте ж ви, славні запорожці, і пістолі, й рушниці. Та й не позволю, славні козаченьки, вам на башти стати. Ой не позволю кривцю християнську марно проливати», – співалося в козацькій думі. Так найдосконалішу, Христові подібну чесноту, явив своїм побратимам праведний Петро Калнишевський – любов до ворогів. Це був великий подвиг любові, миротворництва, про який Господь наш Ісус Христос сказав: «Блаженні миротворці, бо вони синами Божими назвуться» (Мф. 5: 9). Воістину праведний слуга Божий Петро іменується сином Всевишнього. Сильні світу цього, будучи засліпленими пихою влади і жадоби до всього земного і тлінного, забули про вічне спасіння і не зрозуміли благочестивого вчинку Петра Калнишевського. Його потягли до суду. 8 червня 1776 року урядовий сенат повідомив Синод про рішення цариці і наказав негайно відправити Петра Калнишевського до Соловецького монастиря, а його сподвижників Глобу та Головатого відповідно до Туруханського і Тобольського монастирів.

Відповідно до пропозиції Потьомкіна, Синод вказав монастирським властям, щоб «содержаны были узники сии безвыпускно из монастырей и удалены бы были не только от переписок, но и от всякого с посторонними людьми обращения». 30 липня 1776 року настоятель Соловецького монастиря Досифей доповів Синоду, що напередодні він прийняв арештанта Калнишевського для утримання згідно з указом цариці. У страшних нелюдських умовах судилося угодникові Божому провести наступні 27 років життя. Святого праведного Петра можна по праву зіставити з постаттю старозавітного праведника Іова Багатостраждального. Господь послав йому схожі випробування, щоб удостоїти Свого обранця вічного блаженства. Петро Калнишевський мав усе: і владу, і шану, і багатство. Він керував волелюбною громадою, був багатою людиною, володів 16-ма тисячами голів худоби. Під час арешту в його зимівнику та хуторах було описано 639 коней, 107 голів великої рогатої худоби, 14 тисяч овець, понад 2 тисячі пудів збіжжя. За своє життя він фундував будівництво п'яти церков на Роменщині, розбудував Спасо-Преображенський монастир біля Києва, робив значні пожертви монастирям на Запорозжі. Безсумнівно, він мав що втрачати, однак не змирився з царською сваволею і підступністю. Обрав правду, тісний і тернистий шлях страждань, відкинувши та зненавидівши беззаконня. Попри всю несхожість доль і біографій, історичних обставин життя й діяльності, у святого праведного Петра Калнишевського є щось спільне з гетьманом Іваном Мазепою та мучеником, поетом Данилом Братковським. Усі троє були високоосвіченими, заможними людьми, посідали певне суспільне становище і, всі троє, на старості знайшли в собі мужність покласти життя на вівтар боротьби за найкращий Божественний дар – свободу. В цьому уподібнилися вони святому пророкові Мойсею, який вивів свій народ з неволі до свободи. Їхня мужня витримка і страдницький подвиг лякали царат, навіть мертвими вони були здатні будити народ до повстання за правду. Недаремно Г. Потьомкін аж до своєї смерті періодично запитував Синод, чи живий ще останній кошовий. Так і помер, не дочекавшись смерті столітнього старця. Господь любить своїх обранців і обдаровує довголіттям, щоб вони побачили праведні суди Його ще за свого земного життя. Відомо, що праведник Петро Калнишевський хотів діждати кончини у Межигірському Спасо-Преображенському монастирі. Він був дійсно козацьким. Тут доживали свій вік справжні лицарі духу, віри і свободи. Але злобні підступи сильних світу цього не дали здійснитися цій мрії кошового отамана. Петро Калнишевський доживав своє страдницьке життя у Соловецькому монастирі, у кам'яному напівпідвальному сирому холодному казематі. Очевидці так описували камеру ув'язненого праведника: «Перед нами маленькі, аршина в два, двері з крихітним віконечком посередині: двері ці ведуть до житла в'язня, куди ми і входимо. Воно має форму лежачого урізаного конуса з цегли завдовжки аршина чотири, завширшки сажень, висоти при вході три аршини, у вузькому кінці – півтора. При вході праворуч ми бачимо лаву-ложе в'язня... На другому боці – залишки розламаної печі. Стінки... сирі, плісняві, повітря затхле, сперте.

У вузькому кінці кімнати знаходиться маленьке віконце вершків шість у квадраті, промінь світла, наче крадькома, через три рами і двоє ґрат тьмяно освітлює цей страшний каземат. При такому світлі читати можна було в найсвітліші дні й то з великим напруженням зору. Якщо ув'язнений намагався крізь це вікно подивитися на світ Божий, то його погляду відкривалося саме кладовище, що знаходиться просто перед вікном. Тому, хто пробув близько півгодини в задушливій атмосфері каземату, стає душно, кров приливає до голови, з'являється якесь безмежне відчуття страху. В кожного, хто тут побував, навіть найсуворішої людини, мимоволі виривається з грудей якщо не крик жаху, то тяжке зітхання і з язика злітає запитання: «невже тут можливе життя! Невже люди були настільки міцні, що зносили роки цього домовинного існування». Тюремний режим праведного Петра Калнишевського відзначався особливою суворістю. За переказами, останнього кошового виводили з камери до церкви лише тричі на рік – на Великдень, Преображення і Різдво Христове. Але в архівах не знайдено підтвердження навіть цього «послаблення». Влітку праведника Божого позмінно охороняли чотири солдати. При інших в'язнях таких охоронців було по двоє. Взимку біля 15-го каземату чатувало троє, біля всіх інших – по одному. Лише указом нового імператора Олександра I від 2 квітня 1801 року святому Петру Калнишевському було «даровано прощення» і надано право обрати собі місце проживання на свободі за власним бажанням. Старожили монастиря розповідали Дмитрові Яворницькому, який розшукував могилу останнього кошового, що «після нього залишилося в камері понад два аршини нечистот, що, просидівши у в'язниці такий тривалий час, він здичавів, став похмурий і втратив зір: що в нього, як у звіра вирости пазурі, довга борода і весь одяг на ньому, кафтан з гудзиками, розпався на шматки і спадав з плечей». Від нього тхнуло землею, але він не втратив розуму. Ще раніше ув'язненого бачили соловецькі рибалки і його зовнішній портрет описали так: «Росту середняго, старий видом, седастые волосы и волос обсека: видно, что много сидел. Борода не долга, белая... Говорил он не так чисто, как по-русски». Протягом всього часу ув'язнення праведник був одягнений у козацьке вбрання, в останні роки життя мав на собі китайчатий синій сюртук з олов'яними гудзиками в два ряди або червоний кармазин. Завжди розмовляв українською мовою. Поводив він себе смиренно і побожно, чим здобув повагу чернецтва. Останній кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський відмовився повертатися в Україну. 7 червня 1801 року він у листі до архангельського губернатора Мезенцева не без іронії дякує за звільнення і просить дозволити йому «в обителі сій чекати з спокійним духом кінця свого життя, що наближається, бо за 25 років перебування в ув'язненні він до монастиря цілком звик, а свободою і тут насолоджується повною мірою». Його рішення відповідало давньому козацькому звичаю залишатися на схилі літ при монастирі. Архимандрит, побачивши поважного старця в трапезній одного разу, не втримався, щоб сказати: «Древній ти, землею пахнеш». Святий праведний Петро Калнишевський відійшов до Господа 31 жовтня 1803 року за старим стилем.

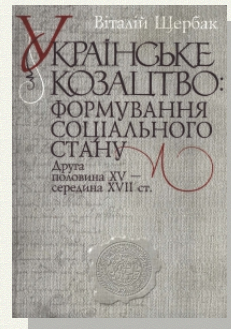

Щербак, В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. : монографія / В. О. Щербак. – Київ : Вид. дім KM Academia, 2000. – 300 с.

У монографії досліджується проблема формування українського козацтва як соціального стану. Аналізуються правові, економічні та духовні основи становлення козацької верстви. Конкретизовано етнічний склад та чисельність козацтва напередодні Національно-визвольної війни, висвітлено процес долучення його світоглядних засад до генези національної свідомості українців.

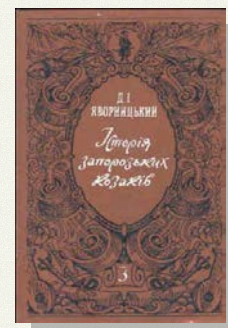
Шевчук, Валерій. Козацька держава : етюди до історії українського державотворення / В. Шевчук. – Київ : Абрис, 1995. – 392 с. : іл.

Книга відомого сучасного українського письменника та історика розповідає про становлення, розвиток та загибель Козацької української держави, створеної гетьманом Богданом Хмельницьким, яка проіснувала на нашій землі більше століття. Автор використовує великий літературний і документальний матеріал, досліджує процес становлення української самосвідомості.

Яворницький, Д. І. Історія запорізьких козаків : в 3-х т. Т. 1 / Д. І. Яворницький. – Київ : Наукова думка, 1990.

Тритомна праця видатного історика і етнографа Д. І. Яворницького вийшла за його життя у Петербурзі у 1892 – 1897 рр. Це була перша капітальна праця, в якій подавалась глибока і всебічна характеристика Запорозького краю, історія Запорозької Січі та козаків-запорожців.

